

Zwoliński, Krzysztof

Od targowiska do rangi Placu Wolności w centrum Żyrardowa

Rocznik Żyrardowski 6, 441-447

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Krzysztof Zwoliński

Od targowiska do rangi Placu Wolności w centrum Żyrardowa

Okolo 1867 roku w centrum powstającej osady fabrycznej Żyrardów wytyczono plac targowy. Było to targowisko z ustawionymi straganami, na których okoliczna ludność rolnicza sprzedawała swoje towary żywnościowe. Zaopatrywali się w nie m.in. robotnicy z fabryki wychodząc na przysługujące im przerwy na posiłki.

W latach 60. XIX w. zaczęła się stopniowa zabudowa obrzeży placu targowego. Wynikało to z zamierzeń realizacji pierwszych planów zabudowy osady fabrycznej. Najwcześniej – najprawdopodobniej w 1847 r. wykonany został przez A. Łotewskiego i P. Kaczyńskiego niedatowany plan przestrzenny zagospodarowania osady fabrycznej zatytułowany: „Plan kolonii zwanej Żyrardów z zakładem wyrobów lnianych na gruncie majątności Guzowa w okręgu sochaczewskim w Guberni Warszawskiej położonej”¹.

Z analizy tego planu wynika, że jako główną oś układu przestrzennego Żyrardowa wytyczał on początkowo drogę wiodącą z Mszczonowa do Wiskitek. Stanowiła ona do 1845 r. główny ciąg komunikacji zewnętrznej łączący fabrykę żyrardowską z najbliższymi miejscowościami, jak Mszczonów, Grójec, Wiskitki, Guzów, Sochaczew. Po zachodniej stronie tej osi na działce między drogą Wiskitki–Mszczonów a rzeką Pisią w 1832 r. zlokalizowano ogrodzony płotami zespół fabryczny.

W wyniku uruchomienia w 1845 r. pierwszego odcinka kolei Warszawsko-Wiedeńskiej Żyrardów jako ośrodek przemysłowy otrzymał połączenie kolejowe. W tym samym czasie wytyczono w kierunku zachodnim drugi ciąg komunikacji zewnętrznej osiedla fabrycznego, prowadzący do wsi Sokule. Był on prostopadły do osi Wiskitki–Mszczonów.

Następny plan architektoniczny opracowano w 1867 r. Okolo 1871 r. powstał trzeci plan zagospodarowania przestrzennego osady zatytułowany: „Projekt sytuacji mającego się zbudować kościoła katolickiego, domu

¹ AGAD. Zbiór kartograficzny, sygn. AG 2984/135-2.

dla księdza i cmentarza w osiedlu Żyrardów². Z biegiem lat powstawały kolejne plany przestrzennego rozwoju Żyrardowa³.

Plac targowy, zwany też rynkiem, usytuowany był naprzeciw bramy fabrycznej przy ulicy Wiskitskiej i zajmował na tych planach centralne położenie w osadzie.

Początek zabudowy placu stanowiło wzniesienie w północnej jego części, w latach 60. XIX w. wolno stojącego piętrowego domu. Był to jeden z pierwszych obiektów wybudowanych w osadzie fabrycznej. W swojej około 150-letniej historii spełniał kolejno różne funkcje. Był domem mieszkalnym, na jego piętrze mieściła się prywatna żeńska szkoła Amelii Berent, zaś po II wojnie światowej aż do 1995 r. stanowił siedzibę Powiatowego Archiwum Państwowego. Współcześnie mieści się tu Żyrardowskie Stowarzyszenie Wspierania Przedsiębiorczości oraz Wydział Promocji i Kultury Urzędu Miasta Żyrardów.

W 1875 r. we wnętrzu, w południowej części placu targowego wybudowana została słynna ochronka fabryczna. W dziesięć lat później obok niej wybudowany został trzypiętrowy dom mieszkalny, przeznaczony dla personelu ochronki. Z czasem w opinii obiegowej mieszkańców osady, przyłgnęła do niego nazwa „babiniec”, a to z racji, że mieszkał w nim zespół około 35 nauczycielek i wychowawczyń zatrudnionych w ochronce.

Budynek ochronki, jego przeznaczenie, jak i architektura, przetrwały w nienaruszonym stanie do dziś. Obecnie mieści się tu Przedszkole nr 9.

Oba obiekty – jak prawie cała osada – wybudowane były z doskonałej czerwonej cegły produkowanej w Radziejowicach. Piętrowy budynek ochronki fabrycznej założony został na rzucie prostokąta z wydętym trzysosiowym ryzalitem od strony frontowej. Zwieńczenie stanowi niewielka kwadratowa wieżyczka nakryta hełmem. Budynek główny od strony południowej połączony jest szerokim korytarzem z parterowym budynkiem mieszczącym dużą salę oraz z bocznymi skrzydłami. Obiekt główny i pawilony nakryte są dachami czterospadowymi. Na piętro prowadzą trzy drewniane klatki schodowe z ozdobnymi balustradami. Elewacje nieotyńkowane z ozdobnymi gzymsami i obramieniami okien i drzwi wykonanymi z dekoracyjnie ułożonych cegieł⁴.

² Plan Żyrardowa z ok. 1971 r. wykonany przez Z. Dolatowskiego (Biuletyn Instytutu Urbanistyki i Architektury, 1954, nr 6, s. 1).

³ Zobacz: Archiwum Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, P. P. Pracownia Konserwacji Zabytków Oddz. w Warszawie. Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej Żyrardów. Kwartal A.

⁴ Widok elewacji frontowej. Album Zakładów Żyrardowskich, 1900 r. Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie.

W latach 1896–1899 zabudowane zostały dwa naroża rynku. W południowo-zachodniej części na styku z ulicą Wiskitską powstał trzypiętrowy budynek mieszkalno-usługowy. Założony na planie litery „L” ze ściętym narożnikiem oraz pozornym ryzalitem przy elewacji w części wschodniej, nakryty niskim dwuspadowym dachem.

Pierwotnie na parterze w części frontowej znajdowały się pomieszczenia sklepowe z otworami drzwiowymi od strony ulicy – obecnie zamurowane. Elewacje nieotynkowane. Bogaty wystrój architektoniczny zdobi elewacje frontowe. Kondygnacje dzielą wydatne gzymsy kordonowe. Ściany narożnika wieńczą trzy trójkątne szczyty ozdobione kostkowymi gzymsami. Szczyty ozdobione ostrołukowymi płycinami z okulasami. Okna prostokątne zamknięte odcinkowo z kroksztynowymi gzymsami nadokiennymi.

Do 1906 r. parter tego budynku zajmowały sklepy, a następnie, aż po dzień dzisiejszy urząd pocztowy. W górnych partiach były i są lokale mieszkalne⁵.

W latach 1896–1899 na północno-wschodnim narożu placu targowego, przy ul. Szkolnej, zbudowany został podpiwniczony, trzypiętrowy budynek szkoły nr 3 z niskim czterospadowym dachem krytym papą. Budynek wzniesiony został na rzucie prostokąta z ryzalitami ze wszystkich stron. Frontowy ryzalit ma ozdobny szczyt zwieńczony arkadowym fryzem. Nieotynkowana elewacja wzbogacona została w poziome pasami boni, a także gzymsami kordonowymi⁶.

Trwający w XIX w. nieustanny rozwój Zakładów Żyrardowskich, osady fabrycznej i towarzyszący temu wzrost liczby mieszkańców spowodował zwiększone zapotrzebowanie na usługi religijne. Zadaniem tym nie był już w stanie sprostać funkcjonujący od 1891 r. pierwszy w osadzie kościół rzymskokatolicki p.w. Karola Boromeusza. Pod koniec XIX w. zrodziły się więc plany budowy kolejnej świątyni dla ludności wyznania rzymskokatolickiego. Teren pod budowę nowego kościoła przekazał w lipcu 1899 r. hrabia Feliks Sobański. Plac był usytuowany przy wschodnim krańcu targowiska, za przecznicą ul. Szkolnej – obecnie Narutowicza.

Projekt nowego kościoła wykonał wybitny architekt warszawski Józef Pius Dziekoński w stylu rodzimej odmiany modnego wówczas neogotyku, w tzw. stylu nadwiślańskim.

Budowa kościoła p.w. Matki Boskiej Pocieszenia ruszyła wiosną 1900 roku. Pierwszą cegłę pod budowę tej neogotyckiej świątyni położył 30

⁵ Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, P. P. Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie.

⁶ Tamże.

kwietnia 1900 r. ks. Władysław Żaboklicki. Budowę zakończono w 1903 r.⁷. W ten sposób bryła kościoła zamknęła od strony wschodniej skraj centralnie położonego placu osady, stanowiąc z 200-metrowej perspektywy przeciwwagę dla okazałych obiektów fabryki.

W 1910 r. zabudowane zostało ostatnie wolne naroże rynku w północno-zachodniej jego części, przy zbiegu z ul. Wiskitską. Stał tam trzypiętrowy budynek mieszkalny z dwuspadowym dachem. Zbudowany został na planie litery „L” ze ściętym narożnikiem oraz pozornymi ryzalitami od frontu. Ma nieotynkowaną elewację bogato zdobioną architektonicznie w formie pasów boni, lizen, gzymsów kordonowych i koronujących oraz zwieńczonego narożnika i ryzalitu.

Do wybuchu I wojny światowej na parterze budynku mieścił się sklep fabryczny Zakładów Żyrardowskich zwany „Detalem”. Nazwa ta przetrwała przez długie lata aż do czasu, gdy zlikwidowany tu został ostatni sklep z odzieżą, kierowany przez znanego mistrza w swoim zawodzie Franciszka Wójcickiego. Wchodziło się do tego sklepu po schodkach z narożnika w miejscu, gdzie obecnie zainstalowany jest bankomat.

Wyższe kondygnacje budynku przeznaczone były na mieszkania dla urzędników fabrycznych.

W 1916 r. po ustanowieniu w Żyrardowie miejskich władz samorządowych budynek ten po niezbędnej adaptacji przeznaczony został na ich siedzibę. Tak zaczęła się jego historia jako „magistratu”, co zaowocowało dalszymi przeróbkami wewnątrz oraz likwidacją części mieszkalnej.

Ostatecznym dopełnieniem zabudowy placu targowego było wybudowanie w północno-wschodniej jego części Domu Kultury zwanego Ludowcem. Wkomponowany on został w wolną przestrzeń pozostającą między stojącym tu domem mieszkalnym a szkołą.

Budowę Ludowca, który niedawno obchodził swoje 90 urodziny rozpoczęto w 1910 r., a zakończono w 1912 r. Jest to trzypiętrowy obiekt, o czterospadowym dachu zwieńczonym kopułą wieży⁸. Od początku wpisania się w panoramę placu Ludowiec przyciągał społeczną uwagę i budził powszechną ciekawość swoją charakterystyczną architekturą. Szczególnie przyjezdni zgadywali, co kryje w sobie ten oryginalny w kształcie obiekt. Jest ci to ratusz, zamek, a może obserwatorium astronomiczne. Pytania takie padają także współcześnie.

Uroczyste otwarcie Domu Ludowego nastąpiło 26 stycznia 1913 r. W części artystycznej program tej uroczystości wypełnił koncert muzyki

⁷ J. Nازیębło, *Kościół rzymskokatolickie Żyrardowa (do 1903 roku)*, Żyrardowski Rocznik Muzealny Nr 2/1993, s. 9–10.

⁸ Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, P.P. Pracownia Konserwacji Zabytków Oddział w Warszawie.

klasycznej w wykonaniu fabrycznej orkiestry symfonicznej oraz przedstawienie sztuki Michała Bałuckiego pt. „Grube Ryby” w wykonaniu miejscowego zespołu amatorskiego.

Drugi rozdział w dziejach placu targowego zapisywały rozgrywające się na nim wydarzenia społeczno-polityczne.

Począwszy od wybuchu pierwszego powszechnego strajku załogi fabryki żyrardowskiej 23 kwietnia 1883 r. plac targowy był centralnym miejscem zgromadzeń, wieców, manifestacji i walk robotniczych. W pierwszym dniu strajku naczelnik powiatowego zarządu żandarmerii podjął próbę przerwania tych zaburzeń. W tym celu strajkujące szpularki zwołano na plac targowy, gdzie nakazano im przedstawić swoje żądania, a także wybrać delegację do prowadzenia dalszych rokowań. Zabieg przerwania strajku się nie udał i trwał on aż pięć dni – do 28 kwietnia.

Wieczorem 25 IV 1883 r. doszło do krwawych starć robotników z Kozakami w rejonie aresztu gminnego. Na placu boju zginęło trzech robotników, a czworo – w tym dwie kobiety – zostało rannych.

Kolejny raz do burzliwych wydarzeń rewolucyjnych na placu targowym doszło w czasie pamiętnych obchodów Święta I Maja w 1891 r. Były to pierwsze obchody międzynarodowego święta ludzi pracy w Żyrardowie. Przerodziły się w czterodniowy strajk powszechny. W trakcie starć ze strajkującymi robotnikami Kozacy, żołnierze i żandarmi wyłapywali najbardziej aktywnych i doprowadzali przed oblicze doraźnego sądu wojskowego, który urzędował na placu targowym. Wyroki zapadały i były wykonywane natychmiast – kara chłosty⁹.

Widownią największych walk proletariatu żyrardowskiego, toczonych o niepodległą i demokratyczną Polskę, stał się plac targowy podczas wydarzeń rewolucyjnych 1905–1907 roku. Wszystkie organizowane wówczas manifestacje zaczynały się albo kończyły na placu targowym.

W niedzielę 3 grudnia 1905 r. po porannym nabożeństwie, na placu targowym zgromadziło się około 2000 robotników. Odbył się wiec, na którym przemawiali przedstawiciele partii rewolucyjnych, w tym także z Warszawy, nawołując do kontynuowania strajku aż do zwycięstwa. Liczba uczestników wiecu ciągle rosła. Zebrani nie posłuchali wezwań naczelnika do rozejścia. Wezwani na pomoc Kozacy otoczyli plac i po bezskutecznym zachęcaniu tłumu do rozejścia przypuścili szturm. Bili nahajkami, płazowali szablami, najeżdżali konno. Ludzie ratowali się ucieczką, szukając schronienia w murach kościoła. Szarża Kozaków była tak gwałtowna, że dwóch wdarło się konno do kościoła.

⁹ K. Zwoliński, *Zakłady Żyrardowskie w latach 1885–1915*, K i W, Warszawa 1979, s. 203–232.

8 XII 1905 r. strajkujący robotnicy zorganizowali uroczyste powitanie wracającemu z zesłania na Sybir czołowemu działaczowi żyrardowskiemu Andrzejowi Malinowskiemu. Pociąg, którym wracał, przyjeżdżał z Warszawy do Żyrardowa o godz. 14.00. Na placu przed dworcem zebrało się około 12 000 osób. Po ukazaniu się Malinowskiego nastąpiły radosne powitania i przemówienia, po czym uformował się pochód zmierzający w kierunku placu targowego. Tu odbył się wiec, na którym przemówił też główny bohater uroczystości¹⁰.

W odwecie za liczne zbrodnie popełnione przez władze na robotnikach żyrardowskich, bojówka PPS dokonała 11 IX 1906 r. o godz. 18.00 (kiedy robotnicy po pracy opuszczali fabrykę) zamachu bombowego na strażnicę żandarmerii zlokalizowaną na placu targowym przy styku z ul. Wiskitską. Rannych zostało trzech żandarmów. Ataku dokonali dwaj robotnicy z Pruszkowa: Duda i Stanisław Sławiński. Duda w wyniku pościgu zginął w walce w rejonie ul. Parkowej¹¹.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w listopadzie 1918 r. mieszkańcy Żyrardowa demonstrowali swoją radość, gromadząc się na rynku. W tamtych latach Dom Ludowy i okalający go plac były miejscem licznych wieców i demonstracji politycznych żyrardowian. Tu świętowano utworzenie 18 listopada 1918 roku Żyrardowskiej Rady Delegatów Robotniczych. Podobnie było i w latach następnych, a zwłaszcza po zwycięstwie żyrardowskiej lewicy w wyborach do Rady Miejskiej w 1924 r. Wtedy też plac utracił swoją rolę targowiska na rzecz centrum miejskiego. Nadano mu wówczas imię wojewody warszawskiego Władysława Sołtana. Równocześnie przystąpiono do przebudowy placu. Posadzono na nim drzewa, krzewy ozdobne, urządzono rabaty kwiatowe. Plac stał się miejscem towarzyskich spotkań i wypoczynku, utrwalając tym samym swój społeczny charakter.

Lewicowa Rada Miejska przyjęła jeszcze jedną uchwałę o nazewnictwie ulic. Na posiedzeniu Rady 18 kwietnia 1924 r. radny Aleksander Kraśniński zgłosił wniosek o przemianowanie ulicy Wiskitskiej na 1 Maja. Rada przy aplauzie zgromadzonej na galerii publiczności wniosek uchwaliła¹².

W czasie okupacji hitlerowskiej Plac Sołtana otrzymał nazwę Adolf Hitler Platz.

W pierwszych dniach wolności po II wojnie światowej kasjer Zakładów Żyrardowskich Bolesław Rybkowski skierował 18 lutego 1945 r. wniosek do przewodniczącego Miejskiej Rady Narodowej w Żyrardowie o prze-

¹⁰ Tamże, s. 297–328.

¹¹ Tamże, s. 354–355.

¹² K. Zwoliński, *Wybory do Rady Miejskiej w Żyrardowie w 1924 r.*, w: *Rocznik Mazowiecki IV (1972)*, K i W, Warszawa 1972, s. 286.

mianowanie placu Sołtana – na Plac Wolności. Uzasadniał to historyczną rolą tego miejsca w dziejach miasta i jego mieszkańców. Zgłoszoną propozycję Miejska Rada zatwierdziła.

W 1973 r. na zlecenie władz miejskich opracowany został w Instytucie Kształtowania Terenów Zielonych i Ochrony Przyrody Akademii Rolniczej w Warszawie projekt zagospodarowania przestrzennego Placu Wolności. Zaczęła się stopniowa jego modernizacja.

Gruntownej przebudowy Placu Wolności dokonano w latach 1998–2000, nadając mu obecny kształt.

From market to the rank of the Square of Freedom in the center of Żyrardów

Summary

The market square known also under the name of *the Market* was located at the heart of the workers village of the factory in Żyrardów. The location was limited before 1867. Gradual construction of the outskirts of Market Square has been undertaken for 50 years. One of the most important public buildings of the city were built. These are: factory preschool (1875), house of the teacher (1885), multipurpose building (apartments and stores) in which from 1906 there was Post Office, school (1899), multipurpose building named “DETAL” (1909) which was from 1916 the seat of city hall, social house (1912).

The Market Sq. has become the central place of gatherings, protests and workers' class demonstrations from Apr. 23, 1883 when the first Żyrardów workers' dispute took place. They were on general strike.

The Market Sq. was named Władysław Sołtan Sq. in 1924. It was renamed to Adolf Hitler Platz during the Nazi occupation. 1945 was named Freedom Sq. 1998–2000 was the time of modernisation and reconstruction of the square.